

В.С.ШАНДРА *

СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ПОЛЬСЬКОГО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.

З'ясовуються конкретні заходи верховної влади Російської імперії, до яких вона вдалася після придушення Січневого повстання 1863 р. та які було спрямовано на подолання польської присутності в Україні, найперше у землеволодінні. Визначаються їх наслідки у соціально-економічній, політичній, націєтворчій та культурно-освітній площинах.

Ключові слова: Січневе повстання, Російська імперія, Правобережна Україна, генерал-губернаторство, польське землеволодіння, бюрократія, політика російщення.

Правобережна Україна опинилася у складі Російської імперії за часів Катерини II, набувши статусу особливого регіону. Цьому сприяла відмінна ставово-представницька форма суспільного життя, соціальна структура з етнічним розмаїттям, розвинуте законодавство, із чим верховна влада мала рахуватися, аби втримати край. Поширення Жалуваної грамоти дворянству на місцеву еліту з правом на душе- і землеволодіння гарантувало певну стабільність, котра протрималася до Листопадового повстання 1830 р. Однак після його придушення російська держава переглянула політику щодо чисельності дворянства, позбавляючи його привілеїв переведенням до категорії платників податків. Проте найрадикальніші соціальні зміни відбулися після Січневого повстання 1863 р.

Часова відстань у півтора століття від цієї історичної події сприяє неупередженому з'ясуванню її наслідків. Тим більше, що сьогодення українська історіографія практично обходить її стороною. Польське повстання стало небезпечно-дражливим, починаючи з М. Драгоманова, якого за пояснення, чому селяни підтримали російську армію, а не повстанців, розкритикував В. Ленін, уважаючи, нібито той не зрозумів «революційного значення» події¹. Відтак декілька поколінь українців були позбавлені драгоманівської інтелектуальної спадщини. Дослідження українського радянського історика Г. Марахова, здійснене у 1960-х рр. за традиційним для тодішньої історіографії негативним щодо Російської імперії шаблоном, узгоджувалося з ленінською оцінкою повстання². Сьогодні ця тема завдяки дослідженням

* Шандра Валентина Степанівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.
E-mail: ValShandra@gmail.com

¹ Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // *Його ж. Повне зібрання творів.* – Т.25. – К., 1972. – С.283. Посилаючись на позицію К.Маркса та Ф.Енгельса, які вважали обов'язковим для всієї західноєвропейської демократії активно підтримувати вимоги незалежної Польщі, В.Ленін назвав М.Драгоманова «українським міщанином», який, мовляв, висловлює погляди «дикого» селянина, котрий через законну ненависть до польського пана не міг зрозуміти значення повстання для всеросійської демократії.

² Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – 260 с. В основі цієї монографії – однойменна докторська дисертація, захищена в Ленінградському університеті 1965 р. Як розповідав автор, під час попереднього обговорення її положень висувалися

Д.Бовуа³ набула відкритості, проте було б перебільшенням говорити, що наслідки Січневого повстання добре з'ясовано.

Вплив події на Україну доцільно розглядати не в одній, а в кількох площинах одночасно. Ще М.Драгоманов стверджував, що повстання насамперед відбулося на заходах російської держави у соціально-економічній сфері, змусивши верховну владу більш радикально, порівняно з внутрішніми губерніями, здійснити у Правобережній Україні селянську реформу⁴. Збіг у часі перетворень і повстання створив сприятливу для влади атмосферу, адже селяни вважали, що поміщики, переважно польського походження, піднялися «проти царя», який звільнив їх від рабства, а відтак кинулися допомагати російським військам⁵. Імперія віддячила селянам за допомогу у придушенні повстання. Тим, хто брав участь у сільській сторожі, виплачувалося грошове відшкодування, а час зараховувався як відбування рекрутської повинності⁶. Та головне, що звільнення селянства тут здійснювалося оперативніше. Упродовж двох років воно практично викупило значну частину землі, наділи якої за реформою було збільшено, а плата понижена на 20% порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Цим було досягнуто таку бажану підтримку влади з боку селянства, «російськість» та православ'я якого вона плідно використовувалося для власної легітимації у «споляченому» краї. Натомість ті самі селяни, але католицького віросповідання та з іншою формою залежності («вольные люди») не потрапили до категорії тих, на кого поширювалася реформа 1861 р. і можливості наділення їх землею вирішувалася впродовж кількох десятиліть поспіль⁷.

Можна стверджувати, що з часу придушення повстання 1863 р. влада почала формувати нову політику на Правобережжі щодо користування землею, яка ще надовго залишалася основним багатством правобережної знаті польського походження. Боротьба за землю сконцентрувалася не лише в конфіскації маєтків повстанців чи продажу їх за борги, а й у правовій сфері, шляхом узаконення вимог держави. Цілою серією указів верховна влада намагалася якщо не ліквідувати, то принаймні зменшити польське землеволодіння, створюючи пільгові умови для придбання поміщиками російського й «малоросійського» походження конфіскованих маєтків. Детальна інструкція

претензії до назви праці та суті проблеми, унаслідок чого йому довелося постійно їх змінювати, наближаючи до ленінської вимоги «класової оцінки» повстання.

³ Див.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011.

⁴ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С.63.

⁵ Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания. – Санкт-Петербург, 1906. – С.14. Спогади цього сучасника, який спостерігав за перебігом подій у дідовому маєтку Лука-Барська Літинського повіту Подільської губернії, збігаються зі свідченнями інших очевидців (див.: [Чалый М.]. Записка украинца из времени польского восстания 1861–1864 года. – К., 1869. – 61 с.).

⁶ Селянська сторожа поділялася на охоронну та рухому, з яких перша перебувала в кожному пункті, а друга пересувалася по місцевості. Під керівництвом офіцерів штабу Київського військового округу селянам видавалася зброя. За участь у сторожі сотники, наприклад, просили сплатити по 20 коп. добових. Євреї, які не входили до селянських загонів, робили в казну благодійні внески. У Київській губернії вони склали 204 руб. 50 коп. сріблом (див.: Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.179. – Спр.1398. – Арк.22, 147).

⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.162. Закон «Про поземельний устрій вільних людей...» набув чинності лише 1888 р. (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.8: 1888. – Санкт-Петербург, 1890. – №5079).

про їх продаж набула сили законодавчого акту, надаючи росіянам право купівлі земель без завдатку, без публічних торгів та з розстрочкою виплат на 20–37 років. Регуляторне втручання держави знайшло відображення в указах від 10 грудня 1865, 10 жовтня 1869, 3 травня 1882, 27 грудня 1884 рр.⁸

Поляки позбавлялися права вільного продажу й купівлі землі, а успадкування здійснювалося лише по прямій лінії. Тож не випадково зміна землевласників спричинила у краї атмосферу репресій, недовіри, шахрайства, а подеколи насилля та ворожнечі, які надовго стали ознаками російської держави та її інституцій. Давні «родинні гнізда» втрачали свою інфраструктуру з культурною традицією господарювання, адже нові власники практично не мешкали в новопроданих маєтках, здаючи їх в оренду в надії на швидке збагачення, не приділяли належної уваги їх розвитку.

Про підвищення зацікавленості земельним питанням свідчила вимога Петербурга інформувати щорічними звітами та оглядами про кількість земель, які перейшли до осіб непольського походження. Таку інформацію губернатори та генерал-губернатори подавали височайше ім'я практично до 1914 р.⁹ Персональний перелік нових власників варто розпочати з генерал-губернатора О.Безака, ініціатора та співавтора закону від 10 грудня 1865 р., який уважав, що збільшення російського землеволодіння зміцнить зв'язки краю з імперією. Після невдалих спроб купити весь маєток, він обмежився 2,5 тис. дес. землі¹⁰. Доповнюють список і землі, набуті київським губернатором, а також управляючим державними маєтностями¹¹, не кажучи вже про самого імператора Олександра II, якому один із Браницьких продав за чверть вартості 100 тис. дес. землі, аби зберегти за собою решту¹². За право російських військових придбавати маєтки на пільгових умовах клопоталися як самодержець, так і великий князь Микола Миколайович (старший). Ішлося, зокрема, про генерал-майора В.Ползикова, який брав участь у Кримській війні, а вийшовши у відставку обійняв посаду мирного посередника в Київській губернії, де став також повітовим предводителем дворянства¹³.

Серед нових власників чимало було й поміщиків місцевого походження, проте їхні надбання були куди меншими. Звернімо увагу на такі колоритні постаті, як П.Селецький – уродженець Полтавщини, київський віце-губернатор в 1858–1866 рр. і губерньський предводитель дворянства в 1866–1880 рр., який спершу придбав в Ю.Абрамовича конфіскований Юзефовський маєток (Бердичівський повіт) площею 1 тис. дес., а потім ще 979 дес. у Руській Полянці на Черкащині¹⁴. М.Тулов – помічник попечителя Київського навчального

⁸ *Никотин И.А.* Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединённых от Польши губерниях. – Т.1. – Вильна, 1886. – С.93, 342; Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае. – Вильна, 1870. – С.11, 33, 35.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.56. – Спр.330. – Арк.3.

¹⁰ *Шандра В.* Київський генерал-губернатор О.П.Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії // Київська старовина. – 1997. – №6. – С.103.

¹¹ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1994. – Т.1 (1874–1879). – С.230.

¹² *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – С.586.

¹³ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.180. – Спр.950. – Арк.260.

¹⁴ Там само. – Арк.153; ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.377. – Арк.27, 52.

округу, який вивчав «малоросійський» правопис і співпрацював у кулішевій «Основі», – став власником 133 дес. у Ситниках Радомишльського повіту Київської губернії. Саме тоді голова мирового з'їзду Новоград-Волинського повіту на Волині П.Косач (батько Лесі Українки) придбав у Колодяжному 471 дес. М.Сніжко – завідуючий відділом, а згодом чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, став власником 504 дес.¹⁵

Із 1880-х рр. землю масово почали скуповувати селяни, які могли набувати її в колективну власність, а також міщани та священики. Цьому сприяло відкриття державного Селянського поземельного банку, який видавав довготермінові позики селянам. Саме тому подільський губернатор у своєму звіті навів досить переконливі дані: 1883 р. землю придбали лише 14 селян і розміри купівлі становили 423 дес., а вже 1890 р. власниками ділянок стало 1808 осіб, котрі разом набули у приватну власність 968 дес.¹⁶ Аби такою можливістю не змогли скористатися селяни польського походження, особливо тоді, коли землю набували гуртом, київський губернатор провадив спеціальні перевірки. Так, було виявлено, що, наприклад, при купівлі 1009 дес. у княгині О.Щербатової (с. Гута-Потієвська Радомишльського повіту) серед 22 колективних покупців були й поляки. Критерієм з'ясування етнічного походження виступала мова спілкування – серед більшості побутувала українська («малоросійська») і лише 8 осіб зазначили, що послуговуються польською¹⁷.

Саме через збільшення охочих набути землю видача свідоцтв на купівлю перемістилася з Петербурга до Києва. Уже з 1867 р. міністерство державних маєтностей передало ці функції київському генерал-губернаторові, у канцелярії котрого (а згодом і канцеляріях київського, подільського та волинського губернаторів) засновувалися спеціальні столи з контролю видачі посвідчень-підтверджень особам непольського походження на право придбання землі. Причому видані до 1886 р. документи втрачали чинність, відтепер їх слід було поновлювати¹⁸. Видача свідоцтв супроводжувалася засвідченням, що власник не перебував під судом і слідством. Етнічне походження зазначалося такою словесною формулою: «У домашньому побуті засвоєна національність малоросійська». Обов'язково вказувалася належність до «штунди»¹⁹. Підрахувати кількість придбаної селянами землі складно через відсутність підсумкових відомостей про купівлю. Що їх було немало свідчить хоча б кількість свідоцтв, виданих лише впродовж одного місяця 1890 р. у трьох правобережних губерніях – 438²⁰. Навіть якщо припустити, що не всі селяни, отримавши посвідчення, змогли купити землю, то за рік їх мало б бути видано понад 5 тис.

Оскільки перші та й наступні спроби зміни землевласників не давали бажаного результату у плані швидкого російщення краю, було вирішено сконцентрувати його у сфері державного управління, зокрема в кадровій політиці

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.44. – Спр.674. – Арк.5–10.

¹⁶ Там само. – Оп.528. – Спр.498. – Арк.32.

¹⁷ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.62. – Спр.336. – Арк.9.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.6: 1886. – Санкт-Петербург, 1888. – №3985; Т.7: 1887. – Санкт-Петербург, 1889. – №44729.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.671. – Спр.1 ш. – Арк.93.

²⁰ Підрах. за: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.602. – Спр.137–139.

шляхом повного усунення поляків з керівних посад на місцях. Розрив співпраці з регіональними елітами засвідчив ініційований генерал-губернаторами указ від 23 вересня 1864 р., за яким усі без винятку особи, несхвалені у дворянському званні, при невідбуванні державної служби автоматично поповнювали непривілейовану, податну, частину населення²¹.

Цілеспрямовано заборонялися дворянські зібрання, адже ці інституції брали участь у формуванні місцевих органів влади, зокрема через виборну процедуру призначали начальника повіту, земського справника та різні категорії суддів. Аби після відновлення діяльності вони не потрапили під управління поляків, предводителями дворянських зібрань та їх депутатами призначали росіян, котрі вважали виборну службу за державну й почали отримувати за неї жалування.

Відразу ж після придушення повстання актуалізувалося питання про звільнення поляків із державної цивільної служби, за що взявся спеціальний Західний комітет. Аби з'ясувати чисельність таких осіб за розпорядженням генерал-губернатора М.Анненкова було укладено списки чиновників усіх трьох правобережних губерній окремо для різних установ і відомств, а також за категоріями – класні чиновники та канцелярські службовці, православні чи католики. Як виявилось, серед класних чиновників поляки становили майже половину, а серед канцеляристів – навіть більше половини. Найретельніше до справи підійшли в Київській губернії, де крім чиновників і канцелярських службовців до переліку додали чини поліції. Відтак з'ясувалося, що православних на державній службі тут перебуває вдвічі більше, ніж католиків: 1290 проти 580²².

Підготовка списків дала регіональній владі не лише знання про чисельність поляків на державних посадах, а й іншу інформацію. Так, з'ясувалося, що чимало росіян-чиновників, опинившись у польському середовищі, одружилися з польками, переймаючи їхню культуру. А серед чиновників-поляків були добрі управлінці, котрі сприяли владі у втіленні ліберальних реформ. Прикладом першого київський губернатор назвав секретаря місцевої палати карного суду І.Тарнавського – спадкового дворянина, щоправда, безземельного, який за бездоганну службу неодноразово отримував подяки та нагороди. Ілюстрацією іншої моделі поведінки чиновника в екстремальних умовах став виконувач обов'язків судового слідчого Кременецького повіту Волинської губернії Пархоменко, який, беручи шлюб із донькою повітового скарбника поляка Добровольського, відразу погодився на зміну служби, переїзд у південні губернії, аби лише його одруження не завадило кар'єрі. Були й інші випадки, коли чиновники доводили, що вони «росіяни та служать російській справі». Хтось видавав себе за французів, а дехто, стурбований, як би не втратити посаду, звертався по протекцію до впливових петербурзьких посадовців²³.

Незважаючи на слабкі голоси губернаторів про бажаність поступових, не таких швидких змін, генерал-губернаторська влада та офіційний Петербург

²¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.2. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41299.

²² Підраховано на основі донесень повітових справників Київської губернії: Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.145. – Спр.723.

²³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.141. – Арк.19, 21; Спр.61. – Арк.7; Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.179. – Спр.189. – Арк.2, 4.

продовжували покvapливо усувати поляків від місцевого управління. І все ж заперечення вплинули на деяку корекцію кадрової політики: «благонадійні» чиновники-поляки могли розраховувати на службу, проте у віддалених губерніях імперії²⁴. Звільнення розпочалося зі стратегічних державних установ міністерства фінансів, зокрема Радзивилівської та Гусятинської митниць, акцизних управлінь, казенних палат під тим приводом, що їх чиновники постійно роз'їжджають у службових справах, а відтак стають потенційно небезпечними зв'язковими, можуть гуртувати поляків²⁵. Потім було звільнено чиновників-поляків з адміністративних та судових установ. Найменшої заміни особового складу потребувала поліція, яка ще з бібіковських часів комплектувалася етнічними росіянами²⁶. Навіть коли після повстання минуло понад 20 років, недопущення поляків до урядування тривало – їм було заборонено утримувати державні оброчні статті, за винятком селян-католиків²⁷.

Імперська влада матеріально заохочувала чиновників із внутрішніх російських губерній переїжджати у Правобережну Україну. Найперше прибульцям православного віросповідання на 50% було збільшено розмір жалування. Початок цій кампанії поклало міністерство внутрішніх справ, розпочавши з тих, хто впроваджував селянську реформу. Мирових посередників першого призову, котрі формувалися з дворянства і, природно, були поляками, почали звільняти зі служби та замінювати відставними російськими офіцерами та генералами. Історик К.Мацузато назвав їх «комісарами боротьби з полонізмом». Тодішній очільник МВС П.Валуев допускав можливість переміщення їх на посади предводителів дворянства²⁸, які традиційно, ще з катерининських часів, обіймали місцеві дворяни. Так, мировими посередниками були О.Русов, М.Ковалевський, М.Зібер²⁹, а також П.Косач – старогромадівці й українофіли, які прагнули використати державні механізми, аби посприяти українським селянам у набутті земель польських панів.

Розмір жалування практично для всіх новоприбулих чиновників (із внутрішніх губерній або з українських лівобережних) було збільшено на ті самі 50%. Така щедрість верховної влади пояснювалася легко. Джерелом фінансування чиновництва служили надходження від польських маєтків, кількість котрих була чималою, і на які накладалися податки, своерідна контрибуція. Спершу це було 10%, а потім податок зменшили до 5%³⁰.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.141. – Арк.1.

²⁵ Так уважав подільський губернатор, який до того ж передбачав, що розмір жалування звільнених сприятиме швидкому зайняттю цих місць приїжджими чиновниками (див.: Там само. – Спр.11. – Арк.3).

²⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.284.

²⁷ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.5: 1885. – Санкт-Петербург, 1887. – №3173.

²⁸ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв.: Сб. ст. – Саргого; Москва, 2005. – С.191–193.

²⁹ Щербина В.І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.23.

³⁰ Див.: Epsztein T. Polska własność ziemiska na Ukrainie (gubernia Kijowska, Podolska i Wołyńska) w 1890 r. – Warszawa 2008.

Крім окладу, чиновники отримали право на пільгових умовах набувати у власність маєтки, а то й отримувати їх як пожалування за службу. Курс на додаткові пільги державним службовцям не за якість служби, а просто за належність до російського етносу продовжив акт 1886 р., згідно з яким вимоги до соціального походження чиновників значно знижувалися, зате збільшувалися пільги на отримання жалування тими з них, хто служив у духовному православному відомстві, поліції та школах³¹ – місцевих установах, від яких найбільше залежала політика російщення краю. На чиновника, котрий прибував на службу, покладалися набагато масштабніші й триваліші імперські завдання, ніж просто питання управління. Він повинен був не лише насаджувати, а й стати творцем «російської справи» у таких сферах, як законодавство, освіта, наука, культура, мова, релігія, література. Інакше кажучи, він мав творити широкий, не лише соціальний чи господарський, а й культурний ландшафт російського змісту.

Пільги російським православним чиновникам протрималися практично до 1914 р., тобто часу скасування Київського генерал-губернаторства. Ця ситуація та як нею скористалося місцеве населення з часом набула кумедного відтінку, описаного В.Щербиною. Так, оскільки привілейоване становище чиновника міцно ввійшло в місцевий побут, деякі меткі київські жінки, аби їхня дитина могла скористатися в майбутньому пільгами, виїжджали народжувати, скажімо, до Микільської Слобідки – київського передмістя на лівому березі Дніпра³².

Зміна етнічного складу влади виявила таке нове явище, як повернення у православ'я частини чиновників, котрі сповідували католицизм. Оскільки польське походження визначалося за віросповіданням, серед дворян виявилося чимало таких, хто, задля втримання на службі, переходив на офіційне православ'я, рідше – у протестантизм³³. Приміром, 1867 р. волинський губернатор назвав 48 таких осіб, київський – 45, подільський – 63³⁴. Усе це вказувало на хибність визначення етнічної належності лише за віросповіданням. Напевно, саме тому київський губернатор, складаючи списки чиновників, до релігії додавав походження – «малоросіяни»³⁵.

Після придушення повстання суттєво змінилася політика Російської імперії у ставленні до католицької церкви на Правобережжі, що стало особливо помітним внаслідок розриву стосунків зі Святим престолом. Січневе повстання 1863 р. стало приводом для широкої соціальної трансформації, влада намагалася скористатися ним для якнайширшого російщення краю. Приміром, генерал-губернатор звертав особливу увагу на тих, хто залишив духовну службу,

³¹ За «Правилами про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у губерніях західних і Царства Польського» службовці цих установ отримували 50% додаткового жалування, в інших губернських установах – 20% (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.6: 1886. – №3817).

³² Щербина В.І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914). – С.25. Підвищення жалування супроводжувалося обов'язковим наданням метричної виписки про місце народження.

³³ Це ставить під сумнів твердження про переплетення в імперіях релігійної ідентичності з національною ідеологією як про універсальне явище (див.: Рибер А. Сравнительная континентальная империи // Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. ст. – Москва, 2004. – С.37).

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.208. – Арк.6, 19. Див. докл.: Богда Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – С.92.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.11. – Арк.114–222.

цікавлячись, чим займається, скажімо, вікарій Пулинської парафії на Волині Ю.Жебравський, або вікарій костелу в Ржищеві Й.Сікорський³⁶.

Суть нової політики зводилася до того, що російська держава почала самостійно вирішувати питання функціонування католицької церкви, на власний розсуд регулюючи церковно-територіальний поділ, кількість парафій і монастирів, чисельність духовництва, втручаючись у навчальний процес римсько-католицьких духовних семінарій. Перекроювання адміністративно-територіальних меж «для протидії» польському і католицькому впливам ініціював О.Безак, котрий ліквідував Кам'янець-Подільську єпархію. Цей захід знайшов підтримку серед вищої бюрократії Росії³⁷. Ішлося навіть про те, щоб запровадити не лише викладання російської мови та історії, а й проводити служби Божі державною мовою. Ідею зросійщити костел через запровадження російської мови в богослужіння пропонували практично всі очільники губерній. Відповідні спроби подільський губернатор назвав невдалими та вважав, що заборону варто продовжувати, з огляду на те, що місцеве населення, хоча й сповідує католицизм, але не має нічого спільного з «польською національністю». Турбувало його усвідомлення відсталості православної церкви, в якій священниками часто служать особи з невідповідними моральними рисами³⁸. Саме через це, напевно, О.Безак навіть намагався узгодити з Петербургом переведення на Правобережжя священників із внутрішніх російських губерній, як це відбулося з чиновниками. Його ініціативу, передану Комітетом міністрів на розгляд Синоду, не було схвалено на найвищому рівні. При цьому наводилася картина освіченості священників Київської губернії, де 34 особи мали академічну духовну освіту і 1135 – закінчили семінарії. А вживання польської мови в побуті було названо лише «залишковим явищем»³⁹.

Усі ці заходи вживалися задля ослаблення католицької церкви, обмеження її впливу на місцеве населення. Зверталася увага навіть на архітектуру католицьких монастирів, церков і каплиць, котрі, як зауважив подільський губернатор, надають краєві «польського вигляду», особливо в містах⁴⁰. Можливість їх закриття розглядалося на найвищому рівні – рекомендувалося почати з тих, чий священнослужителі безпосередньо брали участь у допомозі повстанцям. У цьому разі ченцям дозволявся виїзд за кордон, переселення до інших монастирів або призначення утримання в розмірі 40 руб. В інших випадках спостерігалася прагнення впорядкувати їх кількість відповідно до чисельності католицького населення зі зменшенням різниці щодо співвідношення для православних і

³⁶ Перший мешкав у Житомирі на «жалюгідні» засоби, переписуючи папери у присутствених місцях, інший улаштувався краще, адже служив роз'їзним наглядачем при липовецькому акцизному наглядачі (див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.378. – Спр.19, 119).

³⁷ Долбилев М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва, 2010. – С.603–604.

³⁸ Див. докл.: Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – Санкт-Петербург, 2008; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.498. – Арк.37, 40; Спр.499. – Арк.10.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.372. – Спр.122. – Арк.19.

⁴⁰ У доповіді очільника губернії на ім'я генерал-губернатора йшлося про обставини закриття чоловічого кармелітського й жіночого домініканського монастирів у Кам'янці-Подільському (див.: Там само. – Спр.109. – Арк.19).

поступове припинення діяльності через незаміщення вакансій у «зайвих» парафіях. За підрахунками, здійсненими на вимогу губернатора, у Подільській губернії кількість католицьких храмів удвічі переважала православні⁴¹. Частина культових споруд потрапила під знесення, як Теофіпольський тринітарський монастир, інші самі поволі руйнувалися, деякі передавали у православне відомство, а їх майно опинялося в розпорядженні місцевих палат державних маєтностей⁴². У Волинській губернії католицькі храми було передано під розміщення повітових присутствених місць, а також пожежних частин⁴³.

Російська бюрократія з підозрою ставилася до масових проявів релігійності, особливо до такої форми самоорганізації, як католицькі братства. Відтак пропонувалося відтиснути духівництво від початкової народної освіти з припиненням викладання закону Божого за католицькою доктриною в парафіяльних школах, незважаючи на те, що більшість із них утримувалася коштом батьків-католиків⁴⁴. Заборонялися церемоніальні зустрічі католицьких єпископів та вищого духівництва⁴⁵. Широкий наступ на польськість досяг певного результату. Так, коли 1910 р. сенатор Д.Нейдгардт ревізував державні установи Привіслянського краю, він звернув увагу на відмову ксьондзів використовувати російську мову в діловому листуванні – нічого подібного у Правобережній Україні вже давно не фіксувалося, а як доповідав радомишльський поліцмейстер, усі духовні особи католицької віри спілкуються «винятково на російському наріччі»⁴⁶.

Спрямовані на російщення краю заходи сприймалися в Україні неоднозначно. У середовищі лівобережних інтелектуалів з'явилося пояснення цієї досить своєрідної нової політики. За ідеєю «обрусить край» тут убачали приховане прагнення збагатитися коштом польських маєтків, відтак з'явилася фраза – «обтрусить край»⁴⁷. Правник, старогромадівець О.Кістяківський не сумнівався, що задум «орусить» край був «прекрасным», але здійснювався він не в інтересах загального блага та місцевої людності, яка зберегла й винесла на власних плечах «російську ідею», перетворивши в ніщо польську «витівку» – вигравав тільки «жадібний чиновник». На його переконання, кошти від конфіскованих маєтків слід було використати для розвитку освіти й надання соціальних послуг народу, створивши для цього спеціальний фонд⁴⁸.

І все ж найголовніше полягало в іншому. Відомо, що ліберальні реформи Олександра II у своїй основі спиралися на нові принципи формування влади, відмову від методів поліцейської держави, а також на всестановість, виборність і самоврядність. Нововведення у Правобережній Україні запроваджувалися з великим запізненням, із відмовою від виборності та дозованою

⁴¹ За підрахунками 1892 р., на 1 церкву припадало 945 православних, тоді як на 1 костел – 434 католика (див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.842. – Спр.481. – Арк.103).

⁴² Там само. – Оп.371. – Спр.152. – Арк.14.

⁴³ Там само. – Оп.372. – Спр.63. – Арк.17.

⁴⁴ Там само. – Оп.371. – Спр.61.

⁴⁵ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.147. – Спр.137. – Арк.1.

⁴⁶ Там само. – Спр.76. – Спр.286. – Арк.26.

⁴⁷ Таку гру слів запропонував М.Судієнко в листі до М.Максимовича від 9 травня 1867 р. (див.: Листи М.Судієнка до М.Максимовича (1837–1867 рр.) // Сіверянський архів. – Вип.2. – Чернівці, 2008. – С.74).

⁴⁸ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т.1 (1874–1879). – К., 1994. – С.230.

самоврядністю. Більшість соціально важливих проблем тут продовжували розв'язуватися бюрократичним способом, для чого створювалися все нові й нові державні установи. А самоврядність якщо й дозволялася, то здебільшого під щільним контролем держави, до того ж її апріорі позбавлялися дві великі етнічні групи місцевого населення – поляки та євреї. Саме через бажання не допустити поляків до влади тут не запроваджувалися земства, міська реформа 1870 р. була спрощеною, а судова не передбачала виборності мирових суддів. Їх призначали, узгоджуючи кандидатури на всіх рівнях влади. Унаслідок цього на посади прийшли фахівці з юридичною освітою, на відміну від виборних, які часто не мали фахових знань. Та й мережа мирових судових установ була густішою не в останню чергу, аби задовольнити зростаючі потреби місцевого населення, що само собою сприяло зміцненню російської присутності у краї⁴⁹.

З іншого боку, адміністративна обачність змушувала владу долати кадровий дефіцит, призначаючи на посади в державному управлінні лояльних до влади чиновників місцевого походження, українців, а також відставних офіцерів і генералів, які вважалися кращими виконавцями розпоряджень. Усунення поляків із державної служби дало непередбачуваний результат. Вони змогли реалізуватися в інших галузях, таких, як аптечна справа, адвокатура, ставали управителями маєтками, інженерами й техніками на заводах, а також зосередили свої зусилля на підприємливій діяльності, про що зауважив свого часу навіть М.Вебер⁵⁰.

Аби підтримувати потрібну для влади атмосферу активізувалася історизація минулої українсько-польської ворожнечі, в якій Російська імперія відвела собі роль «відновлювачки справедливості» та нібито «законності повернення російського краю» з православним населенням у власне володіння. Реалізацію цієї ідеї взяла на себе газета «Киевлянин», випуск якої на державні кошти відразу після придушення повстання розпочав професор київського Університету св. Володимира В.Шульгін. Він же підібрав слова для програми видання: «Цей край російський, російський, російський». У переліку дописувачів – прізвища багатьох знаних осіб: В.Авсієнко, О.Андріяшев, В.Антонович, Г.Галаган, М.Гатцук, В.Гнилосиров, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кістяківський, М.Лисенко, І.Рудченко, О.Русов та ін.

На позицію «загальноросійського патріотизму» тоді перейшло чимало українців, проте найколеритнішою постаттю все таки був П.Куліш, який став чиновником утвореного М.Мілютіним 19 лютого 1864 р. Установчого комітету – надзвичайної інституції у Варшаві. Створена для запобігання повстанню та ліквідації автономного устрою Царства Польського, вона потребувала фахівців зі знанням польської мови. Спершу П.Куліш спробував влаштуватися на службу до Варшавської дирекції училищ, наслідуючи, напевно, приклад професора Київської духовної академії Ф.Лебединцева, який очолив Холмську дирекцію училищ. Однак усе ж віддав перевагу Установчому комітету, протекцію куди йому влаштував художник Л.Жемчужников, чий зять, В.Арцимович, очолював

⁴⁹ Згідно з рішенням Державної ради від 17 березня 1887 р., запроваджувалися нові судові посади, що втілювалися й у назві законодавчого акту: «Про посилення особового складу мирових судових установ деяких округів західних губерній» (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.7: 1887. – Санкт-Петербург, 1887. – №4295).

⁵⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С.41.

тут юридичний відділ. Упродовж чотирьох років П.Куліш кодифікував нові закони, відредагувавши 63 томи «Збірника адміністративних постанов Царства Польського». Служба у Варшаві була для нього втіхою, адже він переймався справою, якою займався, а також вигідною справою (завдяки пристойному жалуванню зумів залагодити свої матеріальні проблеми). Спершу він мав оклад 600 руб., трохи згодом – понад 5 тис. руб. щорічно, а в 1866 р. отримував уже 6562 руб. Тут вислужив чин колезького секретаря (Х клас). У 1865 р. отримав посаду чиновника з особливих доручень, а наступного року його призначено директором відділу духовних справ. Крім цього, П.Куліша було нагороджено медаллю «За упокорення польського заколоту» та медаллю «За впорядкування селянського побуту», присвоєно чин надвірного радника. Як указував О.Кониський, П.Куліш пояснював свій перехід на адміністративну посаду у Варшаві прагненням «революційної польської партії» відновити Польщу у старих кордонах, а у цьому разі «така Польща навіки погубила б Україну»⁵¹. Більш відверто він висловлювався в листах до О.Вересаєва, написаних 1865 р., стверджуючи, що на його прикладі відбулося уособлення історичної справедливості, коли козацька Україна має можливість «помститися» за колишні образи польському панству⁵².

Водночас перебування в такій державній установі позбавило його ілюзій щодо імперської політики Росії. За задумом влади, приклад П.Куліша повинні були наслідувати (і наслідували) інші українці. Так, саме за кулішевого сприяння у Варшаві служив військово-дільничним начальником чоловік однієї з сестер Білозерських⁵³. Тепер уже він склав протекцію для свояка – В.Білозерського – аби той обійняв посаду директора канцелярії Установчого комітету⁵⁴.

Прагнення верховної влади якнайшвидше зробити край російським спричинило інтенсивне поширення тут освіти, густа мережа котрої значно сприяла російщенню, доповнюючи інші заходи влади. Значення освіти набувало тут неабиякої політичної ваги. Як висловився подільський губернатор, народна школа не лише дає освіту, а й служить «провідником російської громадянськості». Відтак у населених пунктах, де переважали поляки, відкривалися міністерські училища, які краще забезпечувалися державою й давали якісну російську початкову освіту⁵⁵. Її значення проявилось відразу, коли освіту масово почали надавати

⁵¹ Цит. за: *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. У 2 т. – Т.1. – К., 2007. – С.215.

⁵² У листі від 16 листопада 1865 р. П.Куліш пояснював О.Вересаєві, що він працює над поліпшення добробуту польських селян:

«Судилося, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили. А ми пораємось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали. А ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи. А нахилиємо їх під закон».

У листі 1866 р. він знову зауважував, що «діждалися козацькі діти панувати над ляхами» (див.: *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцький.* – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С.183–186).

⁵³ *Глушко С.* Листування П.О.Куліша з Л.М.Жемчужниковим (1854–1877) // Україна. – 1926. – Кн.2/3. – С.163–179.

⁵⁴ *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – Т.1. – С.236.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.498. – Арк.15.

вчорашньому звільненому селянству, яке за інерцією продовжувало бути чи не єдиним носієм природної української мови й культури. Питання ускладнювалося тим, що польське Січневе повстання 1863 р. практично стало каталізатором формування націй – як польської, російської, так і української. На освіту поклали великі сподівання різного роду діячі, прагнучи надавати її селянству польською, російською та місцевою – українською мовою. Ще напередодні повстання у Правобережній Україні заявило про себе знову ж таки під впливом польських маніфестацій так зване хлопоманство – народницько-культурницька течія місцевих інтелектуалів, яка зародилася наприкінці 1850-х рр. і протрималася до придушення польського руху. Хлопоманство проявився спочатку серед освіченої молоді, зокрема студентів Університету св. Володимира в Києві, які належали до польських або давно сполонізованих українських родин. Його носії почали відмовлятися від соціальної й культурної солідарності зі своїм станом, намагаючись зблизитися з місцевим селянством. Усвідомивши, що варто служити тому народові, серед якого живеш, вони переходили на православ'я, відмовлялися від підтримки польського руху, відійшли від польських студентських організацій. Почали говорити й писати українською, брати участь у селянських святах, носили народний одяг, уживали селянську їжу, вели селянський спосіб життя, навіть одружувалися з селянками. Так вони підкреслювали, що на відміну від російської держави, визнають свою ідентичність з українським народом.

Хлопоманство знайшло також відгук серед молоді Лівобережжя, зокрема в Полтаві, Чернігові, перекинулося до Харкова, Одеси й інших міст. Серед його основоположників були Т.Рильський, Б.Познанський, К.Михальчук, П.Житецький, П.Чубинський. Ідеологом виступив В.Антонович, який також окреслив програму хлопоманства. Відповідаючи на закиди з польського боку у «зраді» та «ренеґатстві», В.Антонович закликав повернутися до народності, колись покинутої предками, активно працювати для неї, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед народом. Спростовуючи звинувачення, що українці співпрацюють із російськими революціонерами, хлопомани за підписом 21 особи опублікували у «Современной летописи» матеріал «Відгук із Києва» (перша назва «Суспільні питання»), в якому відмовлялися від радикальних методів боротьби, вважаючи за єдину свою мету турботу про народну освіту. Спростовували також закиди у сепаратизмі, стверджуючи, що ставити питання про відокремлення України від Росії для непідготовленого та в більшості неосвіченого народу нереально. Вони не визнали польських «історичних претензій» щодо українських територій та оголосили діяльність польських повстанців в Україні безглуздою. Підкреслена аполітичність впливала з переконання, що насамперед слід піднести освіту й культуру народу. Тому хлопомани діяли легально, щоб не наражатися на закиди в революційній діяльності.

Через свої погляди хлопомани викликали підозри як у поляків, так і російської влади. Патріотично налаштовані представники польської громадськості вважали їх зрадниками «польської справи» та помстилися їм, надавши інформацію про них властям. Російська адміністрація та її місцеві прихильники у Правобережній Україні також ставилися до хлопоманів із підозрою, вважаючи, що в такий спосіб ті намагаються прив'язати простий люд до польської

національності, провокують його незадоволення російською владою («москалями»), користуючись незнанням народу російської літературної мови. При Київському генерал-губернаторстві було створено слідчу комісію з питань хлопоманського руху. Один з авторів статті, уміщеної в офіційному виданні, назвав їх «істинними дітьми Польщі, які тягнуть народ до заклятого ворога» та звинуватив, що вони першими почали називати «малоросів» українцями для того, аби, мовляв, відібрати в народі таке нелюбиме ними слово «Русь», зменшивши перед обличчям «польської небезпеки» чисельність «російського народу»⁵⁶.

Після Січневого повстання хлопомани припинили свою діяльність, приєднавшись без організаційного оформлення до Київської громади й розпочавши формування української ідентичності шляхом дослідження історії, культури народу та художньої літератури на основі народної мови. Своїми діями вони заклали чіткі світоглядні орієнтири щодо української нації для майбутніх поколінь. Їх діяльність засвідчила штучність універсального стандарту «російськості». Офіційний Петербург відреагував заборонаю української мови та літератури (Валуєвський циркуляр 1863 р.).

Ситуація, що склалася після придушення повстання, спровокувала ще одне цікаве явище, продемонстроване на цей раз католицьким духівництвом. На прагнення влади його зросійшити, священники відповіли підвищеною увагою до мови, якою спілкувалася їхня паства в повсякденному житті. Так, ксьондз Сцеславський із Мурафи (Подільська губернія) промовляв до парафіян, пояснюючи таїнство миропомазання та католицькі обряди, українською мовою. Причому незважаючи на те, що тоді в костелі перебували здебільшого не місцеві українські селяни, а поміщики й офіціалісти⁵⁷.

Польське повстання прискорило творення групової ідентичності не лише серед інтелектуальної еліти, а й призвело також до втрати шляхетської солідарності, поділивши польське панство на дві частини, одна з яких почала заявляти про свої «вірнопідданські почуття» російському імператорові. Так, 1864 р. до верховної влади звернулися дворяни римо-католицького віросповідання Васильківського (265), Звенигородського (148), Таращанського (99) і Канівського (111 осіб) повітів Київської губернії, а також міста Києва (12 осіб), заявивши про свою непричетність до повстання та прохаючи вважати їх такими ж вірнопідданими, як і раніше. Після того, як Олександр II висловив київському губернському предводителю дворянства, статському радникові О.Горвату «височайше благовоління», до таких звернень почали вдаватися дворяни інших повітів як Київської, так і Волинської та Подільської губерній. Крім спеціальних адресів, вони виряджали до Петербурга депутації від дворянства⁵⁸. І все ж масового поширення це явище не набуло. Як зауважував київський

⁵⁶ Что такое хлопомания и кто такие хлопоманы // Вестник Юго-Западной и Западной России. – Кн.1. – К., 1862. – С.145.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.373. – Спр.91. – Арк.2.

⁵⁸ Там само. – Оп.371. – Спр.81. – Арк.3, 8, 10, 16, 34, 44. Від Київської губернії заявляти про своє «вірнопідданство» в Петербурзі поїхали О.Горват, граф Браницький, О.Ярошинський і Б.Мощенський; від Волинської – граф А.Потоцький, статський радник Вл.Свейковський, граф М.Чапський та колезький реєстратор М.Тржецяк; від Подільської – А.Граб'янка, граф Вл.Стадницький, М.Пшездзецький і відставний поручик О.Орловський.

генерал-губернатор, байдужими залишилися дворяни Чигиринського повіту, та й серед дворян-поляків Подільської губернії відповідний адрес підписало лише 103 особи, переважно дрібномаєткові власники.

Загалом наукове розв'язання задекларованої в назві статті проблеми полягає у площині оцінки Росії як імперії та потрактуванні її державної політики. Скориставшись повстанням для посиленого російщення краю, Петербург зміг мобілізувати для досягнення мети такі фактори, як православ'я та тривала участь українців у розбудові російської державності. Місцеве православне населення розглядалося як різновид росіян і ця ідея досить довго та успішно обслуговувала імперію. Польське Січневе повстання 1863 р., попри те, що його воєнна фаза не набула розмаху на території України, верховна влада повною мірою використала для перерозподілу земельних ресурсів, котрі перебували у власності місцевих поляків. Законодавчим шляхом, через конфіскації та запровадження податку кошти від маєтностей ішли на зміцнення державних механізмів та кадрове забезпечення заходів Російської імперії. Масштабність цієї акції вимагала від держави мобілізації внутрішніх ресурсів, а тому у багатьох питаннях регіонального управління вона спиралася на бюрократично-чиновницький апарат, для якого створювалися пільгові умови щодо служби та земельного збагачення. Цим скористалися не лише чиновники з внутрішніх російських губерній, а й українських лівобережних регіонів, для яких служба на Правобережжі була прийнятною – тут вони ставали успішними землевласниками, будівничими російської державності, витісняючи поляків з установ та зменшуючи їх монопольне землеволодіння. Здатність Російської імперії використати минулу ворожнечу між поляками й українцями, що на час повстання найбільше проявлялася у соціальному протистоянні, спровокувала ситуацію, коли значна частина місцевих інтелектуалів опинилася в одному таборі з державою, ведучі тривалу боротьбу проти польської присутності у краї, що суттєво сповільнювало формування української національної ідентичності.

In the article examined the specific measures of supreme power of the Russian Empire, applied after the January uprising of 1863 and directed to reduction of the polish landownership in Ukraine, as well as on expulsiing of Poland from a local government. It was found out the facilities mobilized by the Empire to be supported by Ukrainians. Among them the lowering of redemption payments for land for the peasants and the possibilities for the local officials to acquire it on the favorable conditions, and also the attracting them to government service. There are also marked the russification in the spheres of public resources policy, in education, limitation of liberal reforms' distribution. It is also indicated on appearance of the sociocultural movement of khlopomania under pressing of polish movement and public policy, with which the forming of Ukrainian language and culture and also its prohibition in 1863 were connected. It is defined that the created situation substantially slowed the formation of ukrainian national identity.

Keywords: January uprising, Russian Empire, Right-Bank Ukraine, governor-general, polish landownership, bureaucracy, policy of russification.

